

OD KULTA SOLA DO KRŠĆANSTVA U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA (*AQUAE IASAE*)

BRANKA MIGOTTI
Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb
Department of Archeology of HAZU, Zagreb

UDK/UDC: 904"652"(497.5):23
726.5(497.5)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1999-04-09
Received

Aquae Iasae na mjestu današnjih Varaždinskih Toplica bile su, uz *Aquae* (Baden kod Beča), najveće antičke lječilišne kupke u Gornjoj Panoniji (*Pannonia Superior*). U vezi s kupalištem razvilo se ondje razmjerno važno lječilišno, prometno, trgovačko i kulturno središte, sastavljeno od termi s bazilikom, foruma s nimfejom i kapitolijskim hramom, te stambenog i obrtničko-trgovačkog sklopa, u trajanju od 1. do 4. st.

U mnogobrojnim izvješćima o iskopavanjima i osvrtima na različite vidove života u Jaškim Toplicama pomalo je na rubu zanimanja ostao ranokršćanski sloj naselja. To je svojevrsan propust, s obzirom da markantni ostaci arhitekture svrstavaju *Aquae Iasae* među važnija ranokršćanska središta u hrvatskome dijelu Panonije, gdje je ranokršćanski sloj općenito slabo istražen, a arhitektura gotovo potpuno nepoznata. Ovaj je rad stoga posvećen temi preduvjeta širenju kršćanstva, te prodora i odvijanja kršćanskih sadržaja u *Aquae Iasae*, pri čemu se predlaže promjena pojedinih uvriježeni mišljenja o tim pitanjima.

Smatra se da prvi tragovi kršćanstva u *Aquae Iasae* potječu iz druge polovice 4. st. Tada je kupališna bazilika preuređena dodavanjem oslikanog nartekisa na južnoj strani, a u isto je vrijeme, pretpostavlja se, i glavna prostorija dobila sloj kršćanskih fresaka, od kojih je sačuvan prizor glave svetačkog lika. Međutim, na temelju općepovijesnih te materijalnih i duhovnih naznaka, u ovome se radu nastoji dokazati da se kršćanstvo u Jaškim Toplicama proširilo već u vrijeme cara Konstantina. Vjerojatno je stoga da je termalna bazilika već na početku 4. st. preuređena za potrebe kršćanskog obreda, da bi joj u drugoj polovici 4. st. bio prizidan narteks. Ukoliko je ta pretpostavka točna, ranokršćanska crkva u Varaždinskim Toplicama najraniji je primjerak dvoranske građevine s unutrašnjom apsidom na hrvatskim prostorima.

Uvod

Aquae Iasae su, uz Aquae (Baden kod Beča), bile najveće antičke lječilišne kupke u Gornjoj Panoniji (*Pannonia Superior*).¹ Lječilišna sastavnica dala je poticaj trgovačkoj ulozici naselja, osnaženoj i smještajem na prometnom čvorištu nedaleko od granice provincija Panonije i Norika (Sl. 1.). *Aquae Iasae* naime leže u dolini Bednje, na jednome od važnijih među sporednim putovima priključenim na okomitu prometnicu Aqua Viva - Siscija, koja je povezivala dva glavna uzdužna panonska prometna pravca: Petovij-Sirmij i Emona-Sirmij.² Sprega navedenih elemenata naposljetku je uvjetovala i rast gradskog naselja, važnog lječilišnog, prometnog, trgovačkog i kulturnog središta na mjestu današnjih Varaždinskih Toplica. Neobično je da u sklopu tako povoljnih okolnosti *Aquae Iasae* nisu ostvarile gradsku samoupravu, pogotovu s obzirom na postojanje urbanističkih preduvjeta: foruma i kapitolija, kao neizostavnih dijelova municipalne gradske strukture.³ Drugi važan potencijalni urbanogeni činitelj bila je epigrafički posvjedočena zainteresiranost visokih državnih dužnosnika, pa i samog cara Konstantina Velikog, za to gornjopanonsko naselje, osobito u svjetlu podatka da su carevi katkad podjeljivali samoupravu kao znak osobite naklonosti prema pojedinim gradovima.⁴ Prvih petnaestak godina svoje vlasti car Konstantin je gotovo svake godine posjećivao Panoniju, a zabilježeno je da se 315. iz Sirmija u Rim vraćao preko Petovija.⁵ Vjerojatno to nije bio jedini njegov boravak u neposrednoj blizini Jaških Toplica, koje su ga se po svemu sudeći dojmile dovoljno duboko da je, kada se za to ukazala prigoda, naknadno odlučio obnoviti ih o svome trošku (*CIL* III 4121). Preduvjeti su se dakle stekli, ali se antičkome naselju na mjestu današnjih Varaždinskih Toplica gradska samouprava ipak nije posrećila. Njegovo je društveno ozračje očigledno bilo okrenuto manje državno-političkim pitanjima, a više praktičnim lječilišnim, trgovačkim i nadasve kulturnim sadržajima.

Shodno svojoj važnosti u panonskim razmjerima, te znatnom stupnju istraženosti, nalazište Varaždinske Toplice zadovoljavajuće je zastupljeno i u literaturi. Posvećen mu je pozamašan broj priloga i manjih monografija u kojima su tematizirani sadržaji povezani s istraživanjem, funkcioniranjem i zaštitom javne, sakralne i stambene arhitekture, pa i njenom mogućom vizualizacijom. U tim je radovima predočen pregled odvijanja života u naselju i termama u ukupnosti njihovih društvenih, lječilišnih i gospodarskih sastavnica; analizirani su pokretni nalazi, te povijesno-umjetnički spomenici.⁶ Čini se da je pritom u navedenim

¹ A. MÓCSY, 1962, 705.

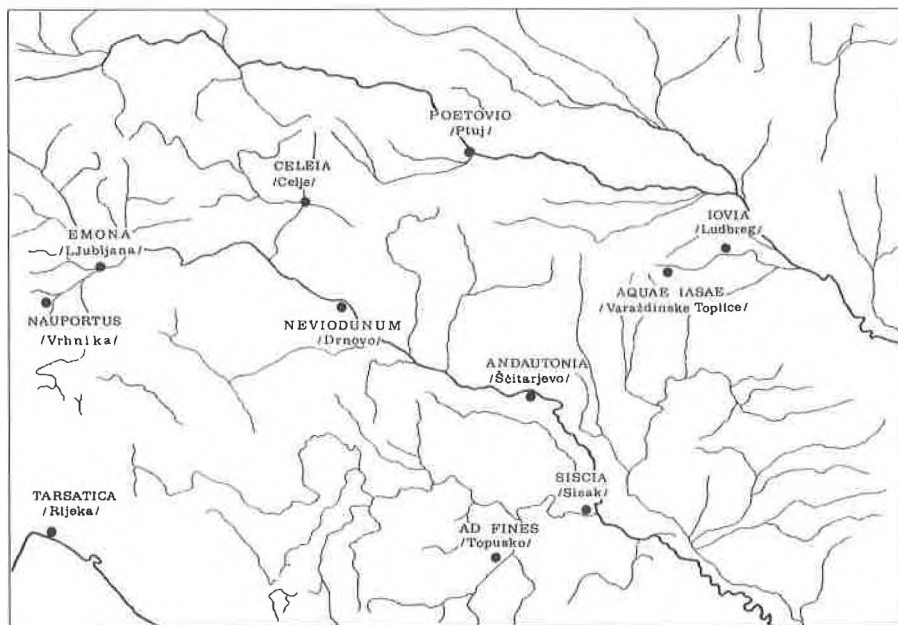
² A. MÓCSY, 1962, 661, 663; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1973, 123-124.

³ A. MÓCSY, 1962, 728-729; E. B. THOMAS, 1980, 183; J. B. WARD-PERKINS, 1992, 182-183, *passim*; M. BEARD - J. NORTH - S. PRICE, I, 1998, 335-336.

⁴ M. HOTT, 1992, 143; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 74.

⁵ A. MÓCSY, 1962, 572; K. PÓCZY, 1980, 239.

⁶ Izbor iz literature: B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1958; B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961; B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1969; B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1970; M. GORENC, 1971; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1973; B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1973; M. GORENC - B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1979; M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980; S. HAJDUK - A. LUETIĆ, 1981; M. GORENC, 1984; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996; *AQUAE IASAE*, 1987.

Sl. 1. Važnija rimska naselja dijela Norika i Panonije na prostorima današnjih Slovenije i Hrvatske (prema Z. GREGEL, 1991.).

Fig. 1. The more important Roman settlements of part of Norik and Pannonia within the present countries of Slovenia and Croatia (after Z. GREGEL, 1991).

radovima ukupno najmanje prostora posvećeno religijskim pretkršćanskim, a osobito kršćanskim vidovima života u demografski osebujnom okruženju Jaških Toplica. Rijetki radovi koji opširnije tematiziraju pretkršćanske religijske kulture čine to ipak posredno, pomalo u sjeni epigrafičkih, prozopografskih i vojno-političkih sadržaja.⁷ Podjednako je oskudan prostor posvećen ranome kršćanstvu.⁸ Ostala je tako nedovoljno iskorištena ionako skromna epigrafička i likovna građa, a načinjen je i svojevrstan propust u pristupu nalazištu kao arheološkoj cjelini. Naime, obje temeljne sastavnice života u tom naselju: lječilišna i trgovačko-sajmišna, protkane su snažnim religijskim elementima. Hram je u pretkršćanskoj antici nerijetko bio mjestom trgovanja pod okriljem bogova, koji su u kršćanskom razdoblju tu ulogu prepustili svetačkim zaštitnicima.⁹ Isto je tako u poganskoj i kršćanskoj antici predobro poznata prožetost ozdravljujuće snage ljekovitih voda religijskim primislima i osjećajima.¹⁰ Temeljna se dogma kršćanstva: spasenje po

⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1975; ISTI, 1992.

⁸ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1978, 590-591; B. MIGOTTI, 1994, 51; ISTA, 1997, 25-27.

⁹ H. DELEHAYE, 1907, 265; M. ROSTOVITZEFF, 1926, 98, 247, 541; P. SALWAY, 1993, 194; J. B. WARD-PERKINS, 1994, 166.

¹⁰ V. NUTTON, 1984, 5; A. DEMANDT, 1989, 452; F. YEGÜL, 1992, 125-127; K. PÓCZY, 1998.

Kristu, i nazivom i značenjem izjednačava sa zdravljem, pa tako kršćanski Spasitelj u jednoj od svojih solarnih emanacija postaje *Sol salutis*, Sunce spasenja, odnosno ozdravljenja.¹¹ Termalni sadržaji, prilagođeni dakako novom vjerskom ozračju, bliski su i kršćanskom svjetonazoru i crkvenoj arhitekturi, pa je veza između termi i sakralnih zdanja u kršćanstvu višestruka. Uz kupališta, ona obična i ona ozdravljajuća, sada se povezuje pojam ne samo fizičkog zdravlja, nego i duhovne čistoće u vjerskome smislu. O toj će temi još biti riječi u ovome tekstu.

U sklopu nedostatnog proučavanja kulturnih sadržaja Jaških Toplica, tema kršćanstva osobito je slabo osvijetljena u odnosu na mogućnosti koje pružaju markantni ostatci arhitekture, a potom i neznatni, ali rječiti tragovi oslikavanja unutrašnjih prostora crkvene građevine. Spomenuti su nalazi, međutim, zalogom istaknutog mjesta Varaždinskih Toplica u sklopu slabo poznatog i nedostatno istraženog ranokršćanskog horizonta u Panoniji, gdje su ostatci crkvenih građevina posve oskudni, odnosno pod znakom pitanja.¹² Ranokršćanski sloj u Varaždinskim Toplicama prepoznat je u preinačavanju kupališne dvorane u crkvenu građevinu u poslijekonstantinskome razdoblju, i odgovarajuće obrazloženo.¹³ Međutim, vrijeme i okolnosti prodora kršćanstva u Aquae Iasae ostali su pomalo na rubu zanimanja istraživača, usprkos tome što je put proučavanju tog problema već bio pripremljen pronicljivim sagledavanjem četiristoljetnog rasta i sazrijevanja topličke arhitekture, koja prvobitnu lječilišnu ulogu u razdoblju konstantinske vladavine zamjenjuje društveno-reprezentativnom i ritualnom. Štoviše, iznesena je pretpostavka da povod obnovi kapitolijskog hrama na početku 4. st. treba vidjeti u kršćanskome opredjeljenju cara Konstantina.¹⁴ Pa ipak je u kontekstu takvih razmišljanja ostao nezamijećen ili zanemaren niz detalja izravno ili pak posredno povezanih s pojavom kršćanstva u Jaškim Toplicama. Ovaj je rad stoga posvećen sinkretističkom kasnoantičkom religijskom okruženju tog naselja, a osobito njegovim kršćanskim sadržajima, pod okriljem kojih će svoje trajanje završiti pod konac 4. st. kao jedno od važnijih kršćanskih središta u Panoniji Saviji.

Kult boga Sola

Naslućuju se dva puta koja u okvirima kasnoantičkog religijskog strujanja u Aquae Iasae vode prema kršćanstvu. Prvi je već spomenuta "monoteizacija" kapitolijskog hrama, koju su istraživači povezali s kršćanskim preduvjetima, ali je nisu pokušali objasniti u vremenskom i sadržajnom odnosu prema jedinoj pouzdano kršćanskoj građevini, bazilikalnoj dvorani termi. Drugi je mogući put štovanje boga Sola. Premda u Varaždinskim Toplicama izravna kristijanizacija solarnih sadržaja arheološki nije sigurno posvjedočena, takav se slijed u izravnom kontinuitetu može pretpostaviti već i s obzirom na narav i sadržaj solarne kristologije, prevladavajućeg vida kršćanske teologije u 3. i 4. st. Odjeci solarne kristologije u arheološkoj građi iz spomenutog razdoblja u sjevernoj Hrvatskoj dodatno su uporište za iznalaženje veze između štovanja Sola i kršćanstva u Jaškim Toplicama, pogotovu s obzirom na trag koji je u tome naselju ostavio car

¹¹ B. MIGOTTI, 1995, 265.

¹² ISTA, 1997, 19-28.

¹³ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1970, 149; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1978, 590.

¹⁴ M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980, 16.

Konstantin. Njegovo je, naime, dvojbeno vjersko uvjerenje, opterećno kolebanjem između štovanja Sola i vjere u Krista, ali u svakome slučaju monoteističko, uistinu najbliže zamislima solarne kristologije. Nije ovdje mjesto za raspravu o nerazjašnjenim potankostima Konstantinova vjerskog opredjeljenja i dosezima, odnosno iskrenosti njegova kršćanskog uvjerenja; o tome je napisana čitava knjižnica rasprava. U ovome je kontekstu, a s obzirom na pojedine topličke spomenike, važno napomenuti da je nakon 313., a osobito od dvadesetih godina 4. st., carevo praktično političko, zakonodavno, pa i graditeljsko djelovanje nedvojbeno bilo obilježeno sklonostima prema kršćanstvu.¹⁵

Kult boga Sola u 3. je stoljeću uzeo osobitog maha u sjevernim provincijama, uključujući i Panoniju. Djelomice je to zasigurno zasluga cara Aurelijana (270.-275.), podrijetlom Panonca, vjerskog reformatora i velikog štovatelja Sola.¹⁶ Jedino je poznatije nalazište Solovih spomenika u hrvatskome dijelu Gornje Panonije Siscija, gdje je pronađena nekolicina posveta Solu, ali ne pojedinačnih, već u zajednici s drugim bogovima, ponajprije Jupiterom i Mitrom.¹⁷ I u Varaždinskim je Toplicama pronađen zavjetni spomenik Solu, ali je donedavno bio samo usputno spomenut u literaturi, a ubrzo potom i tek preliminarno objavljen.¹⁸ Premda su posvete Solu u sjevernoj Hrvatskoj rijetke, takav nalaz u termalnom naselju nimalo ne iznenađuje: ondje je taj spomenik takoreći u svome prirodnom okruženju. Poznata je, naime, od prapovijesnog do suvremenog razdoblja isprepletenost kultova vode i sunca, a još je znakovitije u tom smislu određeni Sola kao boga zdravlja.¹⁹ Kad je za cara Aurelijana proglašen vrhovnim državnim bogom, Sol je postao i službenim zaštitnikom vojske; vojnici mu se utječu ne samo u želji za zdravljem, već i u drugim potrebama svog privatnog života i službe.²⁰ Prirodno je stoga da posveta bogu omiljelom vojsci osvane u naselju koje je najodanije i najbrojnije posjetitelje imalo upravo u redovima rimskih vojnika različitog statusa.²¹

Zavjetni spomenik Solu (Sl. 2.) pronađen je u iskopavanjima šezdesetih godina kao spolij u podu istočnog forumskog trijema (sačuvana veličina: 67,5 x 58,5 cm; debljina: 22 cm). Natpis je plitko urezan, a površina djeluje grubo i istrošeno, ostavljajući dojam da je riječ o pješčenjaku. Svježji lom ploče otkriva, međutim, strukturu krupnozrnatog bijelog vapnenca. Nedostaje donji dio spomenika, zbog čega je ostala nepoznata njegova ukupna veličina, a isto je tako otkrnut manji dio njegova lijevog ruba. Gornja je ploha ojačana jednostavnim istakom, ispod koje su djelomice sačuvana četiri reda natpisa uklesanog plitkim slovima rustične kvadratne kapitale. Natpis dosad nije bio pročitan, a ni u ovoj prigodi, nažalost, nije moguće ponuditi više od pokušaja djelomične restitucije sadržaja sačuvanih redaka. Natpis glasi:

¹⁵ J. VOGT, 1957, 336-347; R. KRAUTHEIMER, 1963, 17; G. H. HALSBERGHE, 1972, 323; J. HUSKINSON, 1974, 78; B. MIGOTTI, 1995, 267-269; ISTA, 1997, 100-103.

¹⁶ G. H. HALSBERGHE, 1972, 112; E. B. THOMAS, 1980, 187-199.

¹⁷ M. ZANINOVIĆ, 1981, 202-203.

¹⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 73; Ž. DEMO, 1994, 72.

¹⁹ É. SALIN, 1959, 52, b. 2; G. H. HALSBERGHE, 1972, 83, *passim*; K. PÓCZY, 1998, 33-34.

²⁰ G. H. HALSBERGHE, 1972, 113-117.

²¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 74.

Soli
 [---]ra[---]niis- vel rantis-
 simo
 [---A?]pollini vel pollinu

Sl. 2. Zavjetni spomenik Solu (foto: Nenad Kobasić).

Fig. 2. The votiv monument to Sol (photo: Nenad Kobasić).

Čitljivi dio natpisa sadrži posvetu Solu, moguće sinkretiziranom s Apolonom. Najproblematičniji je drugi redak teksta, u kojem se krije nerazabirljiv Solov pridjevnik, prekinut po sredini oštećenjem, odnosno izlizanošću površine, ili pak izgubljen zahvaljujući nevjешtom uklesivanju. Superlativni dočlak tog pridjeva čini sadržaj trećega retka. Neovisno o tome počinje li spomenuta riječ slovom -r-, ili joj je prethodilo koje drugo slovo, oblik joj se ni značenje ne da razriješiti uspoređivanjem ni s jednim od mnogobrojnih pridjevnih ili imeničkih izraza koji se uz Solovo ime pojavljuju u pisanim izvorima i na epigrafičkim spomenicima: *aeternus, augustus, aureus, comes, conservator, deus, dominus,*

*flagrantissimus, inventor lucis, invictus, omnipotens, patrius, sanctus.*²² Nije posve jasan ni četvrti redak natpisa, koji se vjerojatno odnosi na sinkretističku apozicijsku imenicu Apolon, ali bi teoretski mogao sadržavati i ime posvetitelja natpisa. Poteškoću u razumijevanju njegova ukupnog sadržaja pričinjava i oštećenost lijevog ruba ploče, koja ometa pouzdano sagledavanje grafičke kompozicije natpisa. Ostaje, naime, dvojba jesu li prva slova u drugom i četvrtom retku uistinu i početna.

Posveta bogu Solu na ovome je spomeniku izražena osebujnim i drugdje nevidenim združivanjem riječi i slike, tako da iz donjeg dijela slova -o- u riječi *Soli* izlazi pet zraka i prosipa se ukoso i udesno, stremeći takoreći prema onome koji gleda, odnosno čita natpis. Ishodištem tog slikovitog prizora snažne i rječite simbolike slovo je -o-, odabrano očigledno zbog grafičke asocijacije na sunčev kolut. Najvjerojatnije ipak nije riječ o izvornome obliku natpisa, jer su zrake sunca uparane znatno tanje i oštrije negoli riječi natpisa. Može se stoga pretpostaviti da je opisana slikovita sprema riječi i slike ostvarena u neko doba nakon uklesavanja posvete, ali nesumnjivo u kasnoantičkome razdoblju.

I uže je vremensko određenje spomenika dvojbeno. Paleografski su pokazatelji prilično neodređeni i kreću se u okvirima 1.-3. st., pogotovu stoga što je klesanje veoma plitko, a natpisna ploha istrošena. Da i nije tih poteškoća, ostaje općenita poslovična nepouzdanost paleografskih obrazaca pri užem datiranju epigrafičkih spomenika antičkog razdoblja.²³ Međutim, ako je predloženo čitanje trećega retka točno, sinkretistička posveta sadrži i okvirne datacijske mogućnosti. Naime, sinkretističke su posvete općenito kasnije od onih pojedinačnih,²⁴ a zavjetni spomenici Solu u zajednici s drugim bogovima svojstveniji su kasnijem odsječku razdoblja općenite najveće popularnosti Sola (3. st. - 1. polovica 4. st.). Drugim riječima, takvi se spomenici mahom datiraju u razdoblje nakon vladavine cara Aurelijana, dakle ne prije druge polovice 3. st.²⁵ Vjerojatno je stoga da ni toplički posvetni natpis Solu nije nastao prije druge polovice 3. st.

Spomenici posvećeni sinkretiziranom Solu Apolonu, ili pak Solu i Apolonu, poznati su iz natpisa i pisanih spomenika i u drugim krajevima.²⁶ Uistinu je šteta da nije sačuvan donji dio topličkog spomenika, koji bi moguće otkrio zavjetodavca - pojedinca ili pak zajednicu. U drugom bi slučaju riječ bila o službenom štovanju Sola, kakvo je naprimjer posvjedočeno u sjevernopanonskom Akvinkumu, ili pak dacijskom Apulu.²⁷ Službena bi narav štovanja Sola predstavljala korak bliže njegovoj monoteizaciji i mogućoj sinkretističkoj kristijanizaciji u smislu Konstantinovih vjerskih shvaćanja. Kod topličkog je natpisa mogućnost takvog razmišljanja ograničena ne samo manjkavošću natpisa, nego i okolnostima nalaza. Spomenik je, naime, pronađen na podu istočnog forumskog trijema, uzidan ondje kao spolij; istraživanja su pokazala da su pri Konstantinovoj obnovi foruma mnogi raniji spomenici upotrijebljeni kao spoliji za njegovo popločenje, te za ojačanje

²² G. H. HALSBERGHE, 1972, *passim*.

²³ B. MIGOTTI, 1997, 102.

²⁴ M. ŠAŠEL-KOS, 1997, 435.

²⁵ G. H. HALSBERGHE, 1972, IX, 147.

²⁶ ISTI, 1972, 10, 113-114.

²⁷ ISTI, 1972, 114.

temelja proširenih zidova bočnih trijemova.²⁸ Takva sudbina Solova spomenika na početku 4. st. može se protumačiti jedino nedostatkom dosluha između cara i posrednih i neposrednih izvršitelja zadataka gradnje i obnove u Varaždinskim Toplicama. U protivnome spomenik bogu, s kojim se poistovjećivao sam car, ne bi bio maknut sa svoga izvornog mjesta, ma gdje ono bilo. Postoji i druga mogućnost razumijevanja sudbine tog spomenika, povezana s podatkom da vrijeme nastanka pojedinih graditeljskih elemenata i preinaka u Varaždinskim Toplicama ostaje dvojbeno u smislu pripisivanja konstantinskom ili poslijekonstantinskom razdoblju.²⁹ Prema tome, nije isključeno da je spomenik Solu dospio kao spolij u trijem u razdoblju poslije Konstantina. Takav bi slijed događaja otvorio mjesto pretpostavci da je naknadni likovni zahvat na natpisu ostvaren u vrijeme i u vezi s monoteizacijom i kristijanizacijom vjerskog ozračja u Aquae Iasae na početku 4. st. Način na koji su zrake sunca naknadno priključene riječi *Soli* podsjeća na uobičajen likovni obrazac prikazivanja zraka Duha Svetoga u prizorima Navještenja i Kristova krštenja.³⁰ Nažalost, iznesena pretpostavka nema dovoljno uvjerljivog oslonca u raspoloživoj građi, pa ostaje ustvrditi da spomenik Solu iz Varaždinskih Toplica ne otkriva izravnih naznaka monoteizacije solarnog kulta u smislu vodeće državne religije, a još manje pouzdanih tragove njegove kristijanizacije. Takve se naznake, međutim, pojavljuju na nekim drugim spomenicima iz Aquae Iasae.

Solarna kristologija i "monoteizacija" kapitolijskog hrama

Dva su toplička spomenika iz Konstantinova razdoblja u kojima se daje naslutiti stvaranje neposrednog duhovnog ozračja koje je pripravlilo put kršćanstvu u toj sredini: natpis o obnovi kupališta i preuređeni kapitolijski hram.³¹ Oba ih valja promatrati u svjetlu već prije spomenute činjenice da u vrijeme njihova nastanka u dvadesetim godinama 4. st. car Konstantin na svim poljima vladarske djelatnosti pokazuje neskrivene simpatije prema kršćanstvu, uz postupno napuštanje, odnosno preoblikovanje vjerskog opredjeljenja koje od solarnog monoteizma prerasta u solarnu kristologiju.

Na natpisu koji je u prigodi obnoviteljskih radova u Aquae Iasae dao postaviti Konstantin među inim se navodi i to da je car uveo održavanje nedjeljnih sajмова tijekom čitave godine (*provisione etiam pietatis suae nundinas die Solis perpeti anno constituit*). U svjetlu Konstantinove vjerske politike u razdoblju kada je natpis uklesan izraz *dies Solis* kao naziv za nedjelju dobiva kršćanske konotacije, pogotovu stoga što je poticaj tome činu car iznašao u osobini *pietas*, koju je u ovome slučaju najprikladnije protumačiti kao dužnost potaknutu pobožnošću. Izraz *dies Solis* u značenju dan Gospodnji, odnosno *dies dominica*, u kršćansku se terminologiju uvlači već od 2. stoljeća, da bi se tijekom 4. stoljeća u povijesnoj, teološkoj i zakonodavnoj literaturi ta dva izraza rabila ravnopravo u

²⁸ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1980, 16.

²⁹ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961, 196-199; M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980, 17-18.

³⁰ L. DE BRUYNE, 1949; A. BADURINA, 1979, 211; DALLA TERRA, 1996, 325-326.

³¹ Ž. DEMO, 1994, 72; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1978, 165-168; M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980, 16-17.

smislu nedjelje, svetkovine kršćanskih vjernika.³² Prema tome, ne može se posve isključiti mogućnost da je opisani Konstantinov postupak bio istodobno i posljedicom širenja kršćanskog ozračja u naselju, ali i njegovim poticajem.³³

Sličan ustupak kršćanskim sklonostima cara Konstantina istraživači su prepoznali u preuređenju hrama kapitolijske trijade, koji je u vrijeme obnove naselja od trodijelnog svetišta s tri zgrade jednake veličine i važnosti preinačen u hram s izrazito istaknutim središnjim dijelom (Sl. 3.). Veoma je vjerojatno da se u takvom postupku, koji nije osamljen u okviru Konstantinove graditeljske djelatnosti širom Carstva,³⁴ krije carevo religiozno sazrijevanje u okviru monoteističke teologije. Uvećavanje središnjeg hramskog prostora u veličini i časti podudara se s Konstantinovima epigrafički i literarno zabilježenim filozofsko-teološkim razmišljanjem o najvišem Bogu, koji se ne naziva više ni Jupiterom ni Solom, ali još uvijek ni Kristom, već se imenuje sveobuhvatnim nazivom *divinitas*, ili pak *summus deus*.³⁵

Zanimljivo je da nije pronađen nikakav trag posvete središnjeg hrama u Varaždinskim Toplicama, dok su posvjedočene posvete bočnih dijelova Minervi, odnosno Junoni i Fortuni.³⁶ Pitanje izvorne, pa i konačne naravi tog svetišta ne može se stoga smatrati konačno riješenim. S obzirom na smještaj u odnosu na forum, te na trodijelno uređenje od 2. st., misao o posvećenosti kapitolijskoj trijadi nameće se sama po sebi. Takvo određenje u literaturi uglavnom nije ni dovedeno u pitanje, barem ne u odnosu na oblik hramske arhitekture posvjedočene od početka 2. st. do Konstantinova razdoblja.³⁷ Nelogičnost nedostatka posvete Jupiteru zamijećena je, ali nije bila dovoljnim razlogom za sumnju u cjelokupnu posvetu hrama, označenu ipak "nekoherentnom". Nije pritom riječ samo o već spomenutoj zatajenosti Jupitera, već i o činjenici da ni Junona ni Minerva nisu predstavljene kao božice u sklopu trijade, već su naznačene pridjevima koji upućuju na njihovu osobitost i izvjesnu samostalnost u navedenom kulturnom okruženju: Junona se pojavljuje kao kraljica (*regina*), k tome u zajednici s Fortunom, a Minerva, kao što je već rečeno, kao uzvišena (*augusta*).³⁸ Naposljetku, i posvetnici natpisa kapitolijskim božicama odaju nedostatak jedinstvenog odnosa prema glavnom mjesnom svetištu kao jednoj od naznaka političkog identiteta naselja: spomenik Minervi dao je podići dekurion dvaju panonskih gradova u današnjoj Mađarskoj, kolonije Savarije i municipija Salla (Zalalövö), a onaj Junoni posvetila je petovijska općina.

Sagledavanje i razumijevanje posvete kapitolijskoga hrama u Varaždinskim Toplicama dodatno je otežano procjenom da je u Konstantinovu razdoblju uz spoj sjevernog i zapadnog trijema zapadno od Minervina hrama sagrađena prostorija za potrebe carskog kulta, dok je slična novosagrađena prostorija istočno od Junonina hrama poslužila kao spremište za pohranu dijelova rastavljenog nimfeja,

³² H. DUMAINE, 1920.

³³ P. F. BARTON, 1975, 54; B. MIGOTTI, 1995, 270; suprotno: R. BRATOŽ, 1996, 305b. 19.

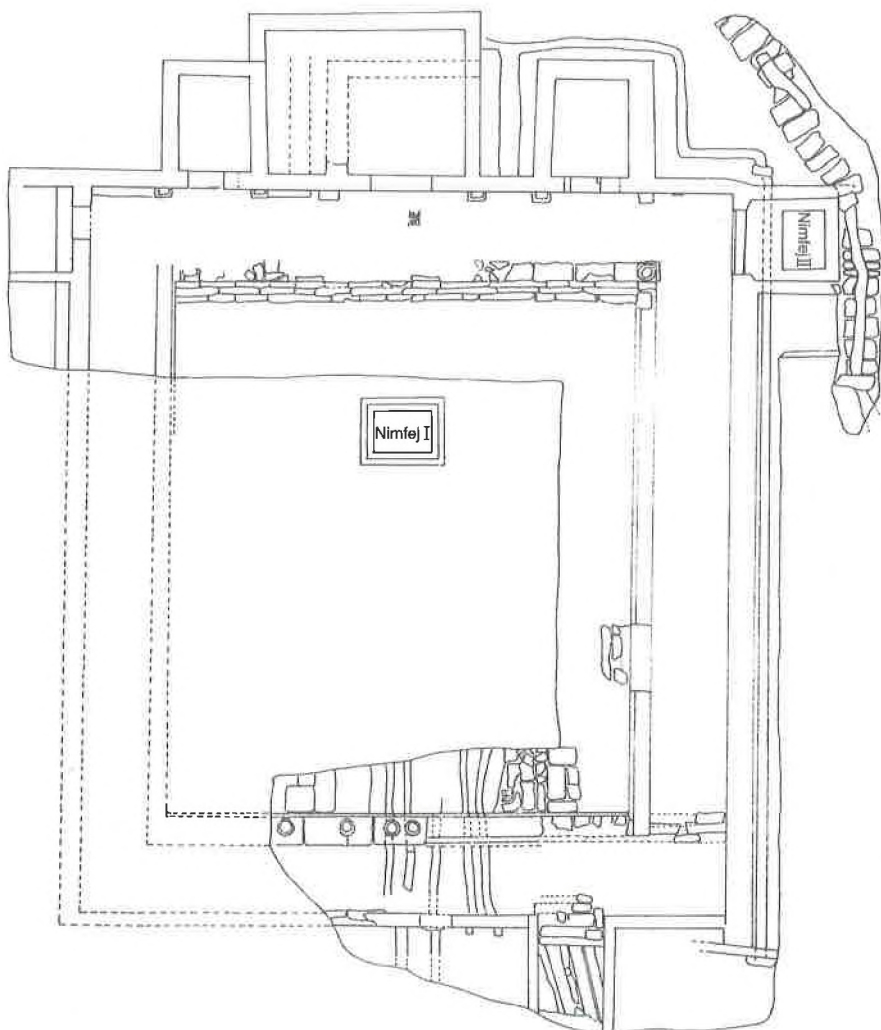
³⁴ M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980, 16.

³⁵ J. VOGT, 1957, 335; A. POHLSANDER, 1996, 21-44.

³⁶ M. GORENC - B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1980, 12; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 71-72.

³⁷ M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980, 10-12; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996, 19-20.

³⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 71-73.

Sl. 3. Plan foruma i kapitolja, 1.-4. st. (prema M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980.).

Fig. 3. The ground plan of the forum and the capitol, 1st-4th century (after M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980).

uklonjenog s njegova prvobitnog mjesta na sredini foruma (Sl. 3.).³⁹ Istinski dokazi o carskome kultu na topličkom forumu nedostaju, a takva se pretpostavka temelji na Minervinu epitetu *augusta*, što bi značilo da se posveta naknadno sagrađene

³⁹M. GORENC - B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1980, 17; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996, 19-20.

samostalne hramske cele dovodi u zavisnost o glavnom kapitolijskom svetištu.⁴⁰ Međutim, pridjevak *augustus* povezuje se s mnogim bogovima u kontekstima lišenim carskih konotacija, označavajući vjerojatno tek božansku uzvišenost. Budući da, prema tome, carski kult u Varaždinskim Toplicama ni izdaleka nije sigurno potvrđen, izlišna je i rasprava o međusobnom odnosu štovanja cara i kulta kapitolijske trijade, kao i o mogućoj primjeni tog odnosa u naznačenome kontekstu.

Zadržimo se umjesto toga još kratko na temi glavnog kapitolijskoga hrama. Poznato je da je širom Carstva posveta Jupiteru, Junoni i Minervi jedina zajednička osobina hramova kapitolijske trijade, koji inače iskazuju različita građevinska rješenja. Ponegdje se ipak pojavljuju izvjesne nedosljednosti i regionalne nijansiranosti posveta, kao i prilike u kojima posvete nisu posve jasne.⁴¹ Osim toga, sudeći prema ustanovljenim tragovima, čašćenje kapitolijske trijade općenito se u Panoniji nije udomaćilo.⁴² Taj bi se podatak mogao povezati s općenitom spoznajom da su u gradovima koji nisu bili u potpunosti prožeti rimskim duhom, i u kojima je prevladavala domaća kulturno-etnička komponenta, kapitolijski hramovi mogli iskazivati neklasičnih rješenja, ili ih nije ni bilo.⁴³ Opisane nedosljednosti u posveti kapitolijskog hrama u Jaškim Toplicama mogle su, uz navedene razloge, biti prouzročene i činjenicom da Aquae Iasae nisu, usprkos postojajnu temeljnih urbanističkih preduvjeta, prije svega foruma s kapitolijem, dosegle cjelovitost i uređenost gradske samouprave. O mogućoj područnoj pripadnosti tog naselja tijekom 4. stoljeća njegova života bit će još riječi.

Naknadno uništavanje spomenika Junone, uz istodobno "preživljavanje" onog posvećenog Minervi, protumačeno je osobitim položajem Minerve kao božice zdravlja, i stoga izvan i iznad strogih religijskih određenja, ograničenja i sukoba, prouzročenih kršćanskom isključivošću.⁴⁴ Takvo se razmišljanje čini utemeljenim, premda ostavlja nerazriješenim stradavanje spomenika Junone; združena s Fortunom, ona je u topličkoj sredini morala izazivati podjednako općenite i kršćanstvu nezazorne vjerske primisli. I neke druge pojedinosti funkcioniranja kapitolijskog hrama u njegovim vremenskim fazama, važne za našu temu, nisu dokraja razotkrivene, što je razumljivo s obzirom na veoma zamršenu horizontalnu i vertikalnu stratigrafiju nalazišta i njegovu tek djelomičnu istraženost. Pretpostavljeno je tako da je za vrijeme konstantinske obnove foruma i hramova, u kojoj su navodno spomenici Junone i Sola doživjeli sudbinu spolija, skulptura tada uklonjenog forumskog nimfeja pohranjena u novoizgrađenoj prostoriji uz spoj sjevernog i istočnog trijema, istočnije od Junonina hrama (Sl. 3.).⁴⁵ Takav se slijed događaja ne podudara s podatkom da su pojedini reljefi nimfeja datirani u 4. st.⁴⁶ Ne bi se stoga smjela isključiti mogućnost da je i

⁴⁰ A. MÓCSY, 1962, 734; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1975, 45; M. BEARD - J. NORTH - S. PRICE, I, 1998, 352.

⁴¹ J. B. WARD-PERKINS, 1994, 183, *passim*; M. BEARD - J. NORTH - S. PRICE, I, 1998, 334.

⁴² A. MÓCSY, 1962, 728-729; J. FITZ, 1980, 164; RELIGIONS AND CULTS, 1998, 62-65.

⁴³ M. SUIĆ, 1976, 136, 145.

⁴⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1978, 168.

⁴⁵ M. GORENC - B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1980, 17; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996, 19-20.

⁴⁶ M. GORENC, 1971, 27.

lječilišna narav tamošnjeg termalnog naselja vjerojatno privukla stanovnike Petovija na podjednak način i u istim okolnostima u kojima su tragove svog boravka u tome gradu ostavili posjetitelji iz drugih krajeva, ponajprije predstavnici carske i provincijalnih vlasti.⁵⁵ Na neovisnost od Petovija u kasnoantičkome razdoblju upućuje poznati Konstantinov natpis (CIL III 4121), prema kojemu su Aquae Iasae pripadale provinciji Panoniji. Da je naselje prvobitno pripadalo Petoviju, najvjerojatnije bi Dioklecijanovo razgraničenje Norika i Panonije tu pripadnost uzelo u obzir, pa bi cjelokupan ager Petovija, uključujući i Aquae Iasae, dospio u provinciju Norik. Takovo bi rješenje bilo najrealnije, premda ne i jedino moguće. Zabilježeni su, naime, i primjeri podjele područja jednog grada među dvjema novoosnovanim ili novorazgraničenim provincijama, kao i oni koji pokazuju da upravna pripadnost rimskih naselja većim središtima nije morala bezuvjetno biti ograničena provincijskim međama.⁵⁶

Sagledane u cjelini, nabrojene mogućnosti ostavljaju upravnu pripadnost Jaških Toplica nerazriješenom. Ukoliko je to naselje prvobitno i bilo dijelom agera Petovija, prilike su se zasigurno promijenile u kasnoantičkome razdoblju. Na to upućuju i crkveno-politički odnosi u Panoniji Saviji, gdje je bila smještena iz izvora poznata biskupija Jovija. Među različitim pretpostavkama o njenoj ubikaciji zasad je najuvjerljivija ona koja grad i biskupiju Joviju vidi na mjestu Ludbrega na pritoci Drave Bednji u Podravini, u neposrednoj blizini Varaždinskih Toplica.⁵⁷ Jovija je gradski status, odnosno naziv *civitas*, stekla tek u kasnoantičkom razdoblju, što proizlazi iz njena spomena u putopisnim izvorima.⁵⁸ Nije isključeno da je stjecanje civiteta u tom primjeru bilo uzročno ili pak posljedično povezano s potrebom zasnivanja biskupije prema prokušanom obrascu rimskog civilnog i crkvenog upravnog uređenja, koje biskupska sjela smješta u naselja s gradskom samoupravom.⁵⁹ Ako je izjednačavanje biskupije Jovije s Ludbregom točno, Aquae su Iasae u ranokršćanskom razdoblju nesumnjivo dospjele pod njeno okrilje ne samo u smislu crkvene, nego i civilne uprave. Možebitna prethodna ovisnost o Petoviju u to je vrijeme morala biti prekinuta ne toliko uslijed pripadnosti različitim provincijama, nego radi blizine Varaždinskih Toplica i Ludbrega. Prema tome, ranokršćanska zajednica u Varaždinskim Toplicama, koja je prema nalazima datirana u 2. polovicu 4. st., najvjerojatnije je bila pod nadležnošću obližnje biskupije Jovije.

Je li se, međutim, kršćanstvo u Jaškim toplicama uistinu ustalilo, odnosno ostavilo traga tek u 2. polovici 4. st., gotovo neposredno pred zamiranjem života u naselju? Razlozi duhovne prirode, koji takvu pretpostavku čine upitnom, već su spomenuti: blizina i povezanost s pretkonstantinskom biskupijom Petovijem, a potom i kozmopolitsko ozračje naselja. Sredine koje privlače stanovnike i posjetitelje iz različitih krajeva u pravilu su rasadišta bogatog vjerskog života i priliva novih religijskih strujanja, uključujući i kršćanstvo.⁶⁰ I naposljetku,

⁵⁵ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 74.

⁵⁶ E. BIRLEY, 1963, 85; J. FITZ, 1978, 77; F. FÜLEP, 1984, 271-272; M. ŠAŠEL-KOS, 1997, 287, 383.

⁵⁷ M. JARAK, 1994, 35-36; B. MIGOTTI, 1997, 98.

⁵⁸ S. SOPRONI, 1980, 213-215.

⁵⁹ R. KRAUTHEIMER, 1963, 17; P. F. BARTON, 1965, 31; G. C. MENIS, 1973, 277.

⁶⁰ P. SALWAY, 1993, 514.

povezanost kulta ozdravljajućih voda s kršćanskim nazorom o duševnom i tjelesnom zdravlju čini termalna središta osobito prijemljivima za širenje kršćanstva. Nije pritom riječ samo o duhovnim sadržajima, nego i o praktičnim razlozima: postojanju prikladnih prostora, a osobito vode, neophodne u obredu krštenja, te srodnosti pojedinih građevina termi s oblicima ranokršćanske arhitekture. Bezbrojni su stoga primjeri sakralnih građevina koje se preuređuju u termama, nakon njihova izlaska iz uporabe.⁶¹ Međutim, u kontekstu rasprave o ranom prodoru kršćanstva u lječilišna naselja zanimljiva je jedna druga, podjednako učestala pojava: istodoban život termalnih uređaja i crkvenih zdanja, bilo da je riječ o djelomičnoj reuporabi termi, ili pak o gradnji kupaula (lječilišnih ili običnih) u crkvenim sklopovima. U kasnoantičkom su razdoblju postojala udruženja (kolegiji) koja su se brinula o uzdržavanju javnih građevina, među njima i termi. Nerijetko se i crkva pojavljuje u ulozi vlasnika takvih zdanja, ili se pak pojedine prostorije termi preinačuju za potrebe kršćanskog obreda, dok se u preostalim prostorima odvijaju termalne aktivnosti.⁶² Primjeri su mnogobrojni, ali je možda najrječitiji onaj koji se odnosi na carigradskoga biskupa i crkvenog oca Ivana Zlatoustog (344.-407.), a svjedoči o mogućnosti povremene uporabe, da ne kažemo posudbe, termalnih prostorija za potrebe kršćanskog kulta. Dakle, u jednoj je prigodi spomenuti biskup iz političkih razloga, proizišlih iz njegovog sukoba s državnim vlastima, bio prinuđen uzdržati se od slavlja uskršne euharistije u katedrali; odlabrao je stoga jednu od prostorija obližnjih termi!⁶³ Prema tome, ne mora termalni sklop izići iz redovite uporabe da bi se u njegovu okrilju udomila kršćanska bogomolja, niti je crkva zazirala od kupatila, ni običnih, a pogotovo ne onih ljekovitih. Ne bi stoga bilo nimalo neočekivano, a još manje nezamislivo, da se u Jaškim Toplicama kršćanski obred odvijao istodobno s lječilišno-kupališnim djelatnostima. Ima li, dakle, naznaka o tome da se kršćanski obred i u topličku arhitekturu "uvukao" u vrijeme njene pune uporabe, dakle prije 2. polovice 4. st.? Treba napomenuti da taj građevinski sklop nema izravnih bliskosti sa srodnim zdanjima o okvirima rimske termalne arhitekture, što je i inače svojstveno lječilišnim mjestima, za razliku od običnih kupatila. Kupalište u Aquae lasae ni u prvobitnom obliku ni po preuređenju ne pokazuje naznaka uredne, simetrične i omeđene cjeline, svojstvene takozvanom carskom tipu termi (Sl. 4.).⁶⁴ Velika pravokutna dvorana protegnuta u smjeru S-J, takozvana *basilica thermarum*,⁶⁵ bila je dio termalne arhitekture u Varaždinskim Toplicama od njenog početka na prijelazu 1. u 2. st.⁶⁶ I u prvobitnim omjerima, prije naknadnog smanjivanja

⁶¹ E. STOMMEL, 1959; R. KRAUTHEIMER, 1963, 8, *passim*; J. VAES, 1989, 301; A. FABER, 1992, 152-153.

⁶² E. KORNEUMANN, 1900, 462; H. DUMAINE, 1925, 111-117; J. LASSUS, 1947, 22; R. KRAUTHEIMER, 1963, 46-47; A. DEMANDT, 1989, 452; G. CANTINO WATAGHIN, 1992, 176; J. B. WARD-PERKINS, 1994, 129; F. YEGÜL, 1992, 317-322; R. COATES-STEPHENS, 1998, 177-178.

⁶³ H. DUMAINE, 1925, 11-117.

⁶⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1970, 152; M. WHEELER, 1973, 106-109; M. SUIĆ, 1976, 163; J. B. WARD-PERKINS, 1994, 73, 234.

⁶⁵ Mjere prema B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961, 185, 22,50 x 14,50 m, prema B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996, 15, 22,50 x 11,50 m, a prema *AQUAE LASAE*, 1987, 14, 21,6 x 12,45 m.

⁶⁶ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1958, 121.

pitanje je li se pretpostavljeno svetište nalazilo tek u blizini bazilikalne građevine, ili pak u neposrednoj sadržajnoj vezi s njome, prenoseći joj i posvetu Fortuni. Ta je posveta uvjerljivo povezana s odanošću posvetitelja božici koja se štovala i u njegovu rodnome gradu.⁷⁴ S druge strane, utjecanje je Fortuni nadasve primjereno u lječilišnom okruženju, jer nije riječ samo o onoj koja daruje sreću povezanu sa zdravljem, već i o onoj koja se kiti pridjevkom *salutaris*.⁷⁵ Usprkos tome, dvostruko je svjedočanstvo o kultu Fortune u Varaždinskim Toplicama znakovito s obzirom da njeno štovanje u Panoniji općenito nije uzelo osobitog maha.⁷⁶ U tome je kontekstu osobito zanimljivo da oba toplička spomenika Fortuni iskazuju elemente koji ih približavaju carskom kultu: pridjev *augusta* na žrtveniku pred bazilikom, te povezanost s Junonom na spomeniku Junoni Fortuni iz jednog od triju prostora kapitolijskog hrama. Čini se da je Fortunin kult u Aquae lasae bio podignut na jednu višu razinu, uvjetno rečeno službenu i zajedničku, slično štovanju jaških nimfi.⁷⁷

Još jedan zanimljiv, ali nažalost neobjavljen nalaz potječe iz nasipa pred pročeljem termalne bazilike: sedam brončanih okova u obliku vitičasto izrađenih slova -e-, -ae-, -f-, -i-, -l-, -o- i -t-, protumačenih kao sastavni dijelovi pojasa, uobličeni u riječ *Teofilae*.⁷⁸ Nalaz potječe iz sloja 3. st., a tako ga datiraju i tipološke osobine.⁷⁹ Ime Teofila teoforičnog je podrijetla, posvjedočeno i u kršćanskim sredinama.⁸⁰ Ne može se dokazati, ali ni posve odbaciti mogućnost da je opisani predmet pripadao osobi kršćanske vjere ili barem takvih sklonosti, pogotovu u svjetlu činjenice da će u 4. st. prostor bazilike uistinu postati mjestom kršćanskog obreda. Moguće je isto tako pretpostaviti da je Teofila bila povezana s Fortuninim svetištem neposredno pred pročeljem bazilikalne dvorane. Mogla je, naprimjer, biti Fortunina svećenica. Kakogod bilo, očigledno je da su već u 3. st. sakralni sadržaji obilježili prostor buduće kršćanske crkve. Naknadno je preinačavanje termalne bazilike u kršćansku crkvu Duje Rendić-Miočević protumačio "oblikovnom i funkcionalnom srodnošću s ranokršćanskim sakralnim prostorima".⁸¹ Podrazumijevao je pritom već spomenutu ulogu bazilike kao društvenog okupljališta, a pitanje je je li naslutio da je srodnost namjene topličke bazilike u njejoj pretkršćanskoj i kršćanskoj fazi bila još tješnja i da se temeljila i na kulturnoj posvećenosti prostora.

Vratimo se, ovog puta konačno, na početno pitanje jednog od prethodnih odjeljaka: kada je termalna bazilika preinačena u kršćansku crkvu? Graditeljska obnova naselja, koju je poduzeo car Konstantin, obuhvatila je među inim bazilikalnu dvoranu i kupališne prostorije u užem smislu.⁸² U toj je prigodi dvorani ugrađena 20 cm povišena unutrašnja apsida s bočnim istakama koje su

⁷⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1975, 45.

⁷⁵ A. MÓCSY, 1962, 734.

⁷⁶ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1975, 45; J. FITZ, 1980, 165-166.

⁷⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 69-71.

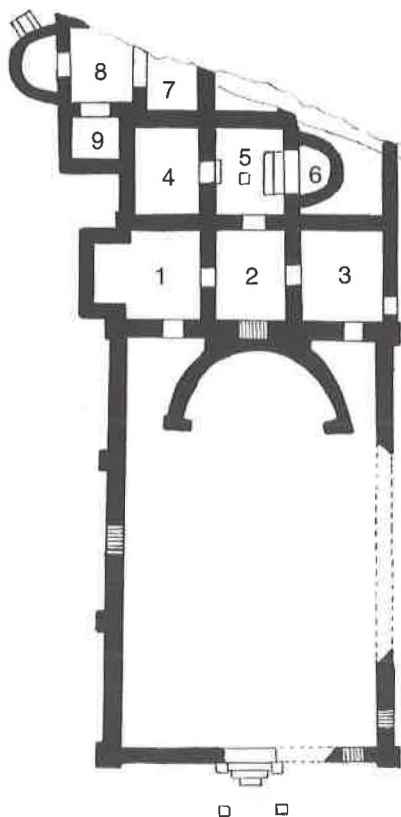
⁷⁸ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1970, 132.

⁷⁹ E. TÓTH, 1981, 146-147, Abb. 1,40; R. KOŠČEVIĆ, 1991, 74, br. 506.

⁸⁰ B. MIGOTTI, 1997, 27.

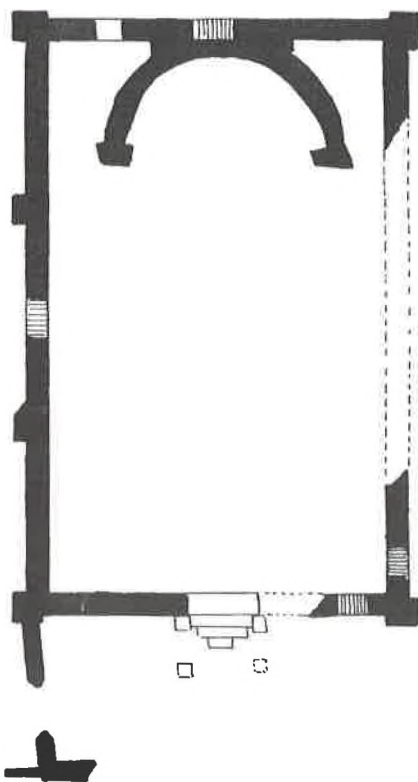
⁸¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 68.

⁸² B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961, 212-217; ISTI, 1970, 147-149; M. GORIENC - B. VIKIĆ, 1980, 8.

Sl. 6. Bazilika u konstantinskoj fazi (prema B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961.).

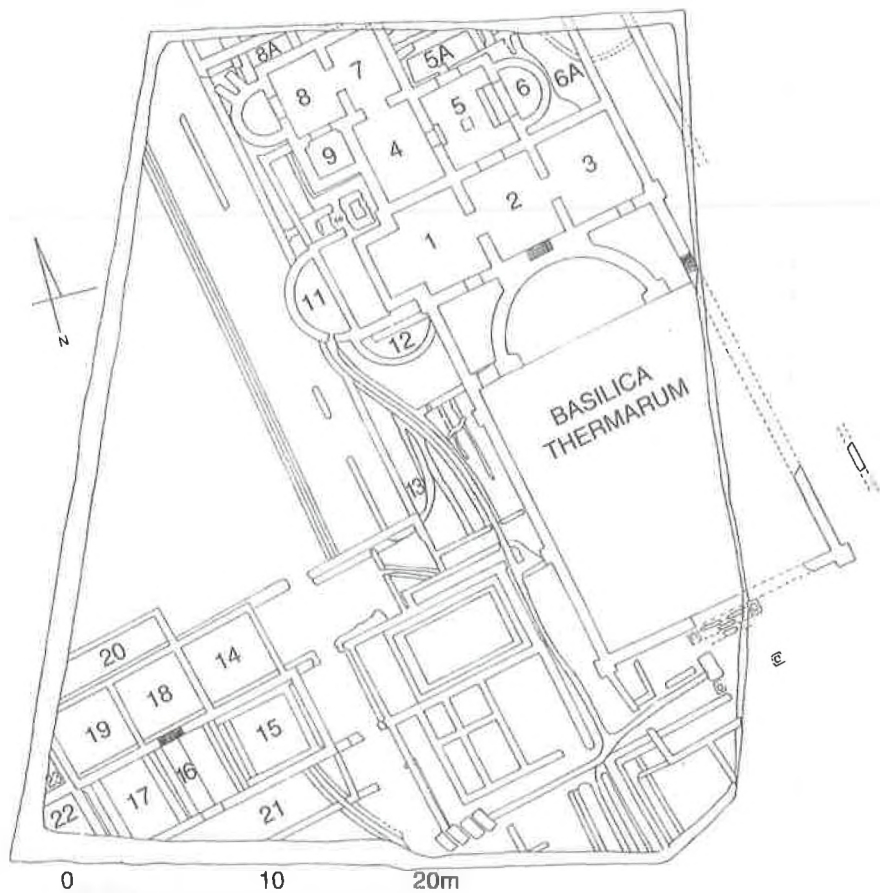
Fig. 6. The basilica in Constantine's phases (after B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961).

Sl. 7. Zgrada same bazilike u 2. polovici 4. st. (prema B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961.).

Fig. 7. The building of the basilica itself in the second half of the 4th century (after B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961).

nosile ulazni luk; sjeverna vrata su zatvorena, a na južnom je pročelju sagrađen ulazni trijem sastavljen od četiri stupa u kvadratnom rasporedu, te tri ulazne stube (Sl. 6.). Umjesto poništenog glavnog sjevernog portala prolaz prema prostorijama termi na sjevernoj strani ostvaren je probijanjem dvaju vrata u bočnim prostorijama do apside. U to je vrijeme sagrađen i trijem uz istočni zid bazilike, ali je zanimljivo da su istodobno zatvorena vrata na tom zidu, čime je onemogućen izravan prolaz iz bazilike u trijem. S obzirom da su zatvorena i vrata na zapadnom zidu bazilikalne dvorane, građevina je na izvjestan način odvojena od okolnih bočnih prostora i okrenuta svojoj vlastitoj unutrašnjosti, koja je ugradnjom apside poprimila svečani ton. Na unutrašnju cjelovitost prostora upućuju i vrata na

Sl. 8. Bazilika u sklopu termalnih prostora u 2. polovici 4. st. (prema M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980.).

Fig. 8. The basilica within the thermal spaces in the 2nd half of the 4th century (after M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980).

svetačkih relikvija na prostoru apside.⁹⁵ Ta se pretpostavka, *mutatis mutandis*, može primijeniti i na crkvu s unutrašnjom apsidom, pogotovu s obzirom na to da se katkad izražava dvojba glede razlikovanja apside i klupe za svećenstvo.⁹⁶ Naizgled prihvatljiva, spomenuta je teorija vjerojatnije ipak tek odraz idealno grafički zamišljenog tipološkog slijeda, kojemu nedostaje pouzdanija arheološka utemeljenost: razvitak ranokršćanskih graditeljskih tipova u pojedinim zatvorenijim sredinama prilično uvjerljivo dokida pretpostavku o preinačavanju klupe za svećenstvo u upisanu apsidu. U Saloni je, naprimjer, poznat rani primjer

⁹⁵ E. DYGGVE, 1940, 411-413, Abb. 26.

⁹⁶ G. BOVINI, 1974, 175.

stambeno-termalne građevine preuređene u kršćansku crkvu ugradnjom klupe za svećenstvo, a da taj oblik nije našao primjenu u kasnijem salonitanskom crkvenom graditeljstvu.⁹⁷ S druge strane, biskupska je bazilika u tome gradu imala klupu za svećenstvo unutar istaknute apside.⁹⁸ Još je znakovitija usporedba crkvenih gradnji sirijskog i akvilejsko-alpskog prostora: Sirija i okolni krajevi, gdje je apside prislonjena o ravno začelje najčešća, gotovo ne poznaju crkvu s klupom za svećenstvo, i obratno, akvilejsko-alpskome prostoru, matičnome području dvoranskih crkava, sakralne građevine s upisanom apsidom uglavnom su strane. Rječitiji su, naposljetku, i primjeri Eufrazijeve bazilike u Poreču, te crkve u Gaju u Novalji na otoku Pagu. U razvojnem slijedu Eufrazijane posvjedočena je crkva s klupom za svećenstvo, te ona s izbočenom apsidom, ali bez formalnog međučlana, upisane apside.⁹⁹ S druge strane, crkva u Gaju imala je i odmaknutu klupu za svećenstvo i upisanu apsidu.¹⁰⁰ Prema tome, najvjerojatnijim se ishodištem ranokršćanske crkve s upisanom apsidom čini rimska civilna arhitektura, prije svega bazilikalna.

Izrečenu pretpostavku potvrđuje i bazilika iz Varaždinskih Toplica, važna usto i s gledišta datiranja. Usprkos činjenici da su ranokršćanske crkve s upisanom apsidom posvjedočene od početka 4. st., što je i logično uz pretpostavku da su oponašale postojeće pretkršćanske oblike, takve se crkve, inače rijetke u Dalmaciji i Istri, ne datiraju ondje prije odmaklog 5. st.¹⁰¹ Najraniju dataciju (konac 4. st. do početka 6. st.) "sirijskih" bazilika, odnosno dvoranskih crkava sa "sirijskom" apsidom, zagovara P. Vežić.¹⁰² Toplička je bazilika stoga veoma rani primjerak takve ranokršćanske arhitekture na hrvatskim prostorima. Ako je vanjskim oblicima tlocrta tek podsjećala na akvilejsko-alpski tip dvoranske crkve, u ostalim mu je elementima građevinskog obujma i okvirnog unutrašnjeg rasporeda bila posve podudarna.¹⁰³ Riječ je o jednobrodnom prostoru omjera dužine i širine otprilike 1:2, vanjskih zidova ojačanih pilastrima, te ravnoga krova, izgrađenog od drva i opeke. Dok je apside topličke bazilike bila presvođena polukupolom, o ravnom drvenom stropu i krovu od opeka svjedoče ostatci odgovarajućega građevinskog materijala, zatečeni na podu središnje dvorane, kao i ulomci stropnih fresaka sa žlijebovima od trske na pozadini.¹⁰⁴ Nije sačuvan nikakav trag unutrašnjih liturgijskih uređaja, koji su po svojoj prilici bili izrađeni od drva. O drvenom namještaju ranokršćanskih crkava svjedoče i izvori.¹⁰⁵

Pretpostaviti je da je preinačena u ranokršćansku crkvu, ili barem osposobljena za odvijanje liturgijskih obreda i sastanaka, bazilika u Varaždinskim Toplicama dočekala drugu polovicu 4. st., kada joj je prigradeno zatvoreno pravokutno predvorje (sl. 7, 8). Istraživači su naslutili da se u spomenutoj prostoriji odvijao obred krštavanja, ali je nisu imenovali prema liturgijskoj ulozi; tek u

⁹⁷ N. CAMBI, 1978, 617.

⁹⁸ R. KRAUTHEIMER, 1963, 135; N. CAMBI, 1976, 242, Sl. 1.

⁹⁹ M. PRELOG, 89, sl. 79.

¹⁰⁰ N. CAMBI, 1976, 254, Sl. 10.

¹⁰¹ N. CAMBI, 1978, 616-617; I. FISKOVIĆ, 1982, 180; M. PRELOG, 96-97.

¹⁰² P. VEŽIĆ, 1997, 280, bilj. 8.

¹⁰³ Usp. G. C. MENIS, 1976, 393-394.

¹⁰⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1961, 185-195, 210-217.

¹⁰⁵ R. KRAUTHEIMER, 1963, 5; E. FRANCIJA, 1969, 198-199.

najnovijem radu ona je nazvana katekumencjom.¹⁰⁶ Oblik i položaj tog prostora upućuju, međutim, na narteks, koji je u ovome slučaju vjerojatno preuzeo i ulogu krstioničkog prostora s katekumencjom. Sagrađen je na nasipu u kojemu su pronađeni elementi naknadno poništenog trijemskog ulaza u konstantinsku baziliku, kao i nalazi povezani sa štovanjem Fortunc, pa se stoga zatekao na razini višoj od poda bazilikalne dvorane.¹⁰⁷ Povišeni narteks svojstven je sjevernopanonskoj memorijalno-grobnoj arhitekturi, ali je u ranokršćanskim crkvama taj prostor u pravilu na razini preostalog dijela građevine.¹⁰⁸ Njegova je povišenost u topličkoj bazilici stoga najvjerojatnije posljedica zasipavanja i izravnavanja zemljišta u svrhu pripreme za novu gradnju.

Okolnosti izravnavanja terena i gradnje narteksa očigledno su bile zamršene, i stoga umnogome nerazjašnjene, ali su istraživači prepoznali jednu zanimljivu česticu unutrašnjeg uređenja tog prostora. Riječ je o olovnoj cijevi koja je s južne strane vodila prema narteksu i završavala u zapadnom dijelu njegova južnog zida, a protumačena je kao dio krstioničkog uređaja.¹⁰⁹ U trima sjevernim prostorijama uz baziliku, protumačenima kao dvije svlačionice s međuprostorom (Sl. 6., 1-3), nema tragova vodovodnim uređajima. Stoga je pretpostavka o krstioničkoj namjeni narteksa uvjerljiva, pogotovu imamo li na umu da se narteks i u krstioničkim crkvama nerijetko povezuju s prostorima namijenjenima obredu krštenja.¹¹⁰

Usporedbu freske sačuvane u narteksu s onom koja je otpala sa stropa glavne dvorane smatram idućim važnim razlogom za udvajanje kršćanske stratigrafije topličke bazilike i pripisivanje njene prve faze Konstantinovu razdoblju. Istina, datiranje na temelju likovnih osobina i povijesno-umjetničkih mjerila često je nepouzđano samo po sebi i traži dodatnih uporišta, pogotovu stoga što su dobro poznati primjeri gdje se u jednoj te istoj cjelini očituje rad većeg broja majstora nejednakih sposobnosti, stvarajući privid različitih stilova. Poteškoće u vezi s vrednovanjem spomenika slikarstva osobito su izražene u odnosu na kasnoantičko i ranokršćansko razdoblje, gdje se objektivnim slabostima pridružuje i nedovoljna istraženost. Stoga je različito datiranje jednog te istog spomenika tog razdoblja radije pravilo negoli iznimka.¹¹¹ K tome, analizi topličkih fresaka nedostaje neposredna usporedna građa, jer cjelovitijih ostataka ranokršćanskog slikarstva u sjevernoj Hrvatskoj gotovo da i nema.¹¹² Spomenici te vrste na području sjeverne Panonije (Mađarske) mahom se odnose na grobna okruženja, a znatno manje na crkvene građevine; osim toga nisu dovoljno istraženi, što u izvjesnoj mjeri umanjuje razložnost uspoređivanja.¹¹³ Pa ipak, usprkos

¹⁰⁶ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996, 16.

¹⁰⁷ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961, 215.

¹⁰⁸ F. FÜLEP, 1984, 146; A. SZ. BURGER, 1987, 169.

¹⁰⁹ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1970, 130-132; M. GORENC - B. VIKIĆ, 1980, 9.

¹¹⁰ R. KRAUTHHEIMER, 1963, 91, Fig. 34, *passim*; J. JELIČIĆ, 1983, 36; P. CHEVALIER, 1996/2, 163.

¹¹¹ W. DORIGO, 1966, 122, *passim*; S. PELEKANIDIS, 1969, 222-225; C. CARLETTI, 1971, 116; L. REEKMANS, 1973, 287; L. REEKMANS, 1984, 242-260; M. MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, 1987, 32; B. BRENK, 1996; V. FIOCCHI NICOLAI, 1998, 215.

¹¹² B. MIGOTTI, 1997, 33-37.

¹¹³ E. B. THOMAS, 1980a, 111; E. TOTH, 1994, 253; B. MIGOTTI, 1997a, 217-218.

Sl. 9. Akvarel Slavka Šohaja načinjen prema freski sa svetačkim likom iz glavne dvorane bazilike (foto: Nenad Kobasić).

Fig. 9. Slavko Šohaj's aquarelle representing the fresco with the saint's image from the main hall of the basilica (photo: Nenad Kobasić).

Sl. 10. Freska u narteksu bazilike (foto: Ante Rendić-Miočević).

Fig. 10. The fresco in the nartex of the basilica (photo: Ante Rendić-Miočević).

nabrojenim poteškoćama i ograničenjima, naslućuju se razmjerno pouzdani elementi za pretpostavku o tome da su dvije freske iz bazilike u Varaždinskim Toplicama naslikane u različitim okolnostima, te da se i vremenski razlikuju.

Freska koja je protumačena kao svetačko poprsje (Sl. 9.) pronađena je u istraživanjima 1956./57. Zatečena je otprilike po sredini bazilike u gomili oslikanih ulomaka dospjelih onamo nakon urušavanja stropa i krovne konstrukcije.¹¹⁴ Poedina freske prošarana je nizom usporednih žljebastih udubina - tragova trske korištene pri gradnji stropa. Veličina sačuvanog dijela freske je 43,5 x 26,7 cm, a debljina žbuke je oko 3,5 cm. Površinski sloj koji sadrži slikariju znatno je oštećen i raspucan, pa su pojedini detalji prizora nedovoljno jasni. Ipak se razabire gornji dio poprsja i glava odraslog, moguće starijeg čovjeka ovjencanog sjajnim svjetložutim svetokrugom na neizražajnoj podlozi načinjenoj od donjega plavkastog i gornjega žuto-smeđeg pojasa. Kosa, brada i brkovi razmjerno su bujni, koliko se može dokučiti s obzirom na pomalo impresionistički način predočavanja mrljastim nanosima sivo-smeđe boje. Kosa pokriva uši i doseže do razine vilica, a pomalo raskuštrana brada srednje je dužine. Glava je okrenuta malo ulijevo, a pogled lagano svrnuto nadolje. Usprkos znatnoj oštećenosti freske upravo na predjelu desnog oka, jasno se razabire neizražajnost očiju; predočene su obrve i gonje trepavice, ali nema traga liniji donjih trepavica. Nos je naznačen tek nijansom narančasto-crvene boje tamnije od one na obrazima, i točkom jedne nosnice. Najdojmljiviji detalj fizionomije bez sumnje su usta punih, neznatno prema dolje povijenih usana, koje otmjenom ovalu lica priskrbuju ozbiljan i sjetan, gotovo tužan izraz suzdržane izražajnosti. Nabori odjeće su, slično kao i lice, predočeni mrljastim nanosima crvene, smeđe i bijele boje, pri čemu je crvena boja temeljna, a preostale služe za osjenčavanje i dočaravanje nabora i volumena. Podjednakim tonom crvene boje izvedena je površina na gornjem dijelu freske poviše svetačkog lika. S obzirom da je freska znatno oštećena, a da nije podvrgnuta nikakvom zahvatu zaštite ili obnove, izvorne nijanse boja ostaju zatejene. Današnje su boje pastelne i izrazito zagasite, vjerojatno ponešto tamnije i mutnije no što su bile u vrijeme oslikavanja.

Opisana je freska datirana u drugu polovicu 4. st. ne na temelju likovne analize, već u ovisnosti o cjelokupnome arheološkom kontekstu, obilježenom preinačavanjem kupališne bazilike u kršćansku bogomolju.¹¹⁵ Međutim, likovna raščlamba ove umjetnine zavidnog stvaralačkog dometa dovodi u pitanje naznačenu dataciju. U predočenom svetačkom liku nema ni traga "kubizmu" i "ekspresionizmu", te žustrim pokretima, uglatim oblicima i agresivnim crnim obrisima tijela, lica i nadasve očiju, osobinama dakle koje prevladavaju u portretnom slikarstvu od tetrahrijskog razdoblja do konca 4. st.¹¹⁶ Naprotiv, lik s freske iz Varaždinskih Toplica primjer je "klasičnije" umjetnosti, u kojoj su pravilnost oblika i njihova ljepota mjerilo vrijednosti djela i sposobnosti majstora.

Umjetnost 4. st. doživjela je dva izrazita vala oživljavanja klasičnog stila, koji se u takvom kontekstu najčešće obilježava kao "lijepi stil": prvi na početku

¹¹⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961, 193.

¹¹⁵ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1978, 590; ISTA, 1996, 16-18.

¹¹⁶ W. DORIGO, 1966, 124-125, *passim*; S. PELERKANIDIS, 1969, 228-229; H. MIELSCH, 1978.

stoljeća za Konstantina, a drugi na njegovu kraju za Teodozija, uz čiju se umjetničku "renesansu" najčešće povezuje naznaka površnog manirizma.¹¹⁷ I slikarstvo Justinijanova razdoblja u mnogim se svojim elementima ugledalo na klasične vrijednosti.¹¹⁸ Međutim, 6. st. prelazi okvire razmatranja sredine koja nije dala nalaza kasnijih od 4. st., niti je ondje ostvaren izravan srednjovjekovni kontinuitet s naznakama još neotkrivenog sloja 5. i 6. st.¹¹⁹ Kasnoantičko slikarstvo Panonije i susjednih krajeva razmjerno je slabo istraženo, a njegova problematika nedovoljno rasvijetljena u stručnoj literaturi. Prevladava grobna umjetnost koja u cjelini iskazuje prije spomenute prevladavajuće odlike slikarstva 4. st., a bez klasičnih naznaka.¹²⁰ Ukoliko su Aquae Iasae uistinu nepovratno razaranje doživjele upravo u vrijeme Teodozija, čini se malo vjerojatnim da je ta sredina imala vremena i prigode za uzlete umjetničke renesanse konca 4. st.¹²¹ S druge strane, freska sa svetačkim likom iz kršćanskog razdoblja topličke bazilike u mnogim se pojedinostima približava umjetničkom ozračju dvorske umjetnosti Konstantinova "lijepog stila", koji je ostvario niz profanih i svetačkih likova klasične ljepote. Osobito je pritom zanimljivo opažanje da među najizrazitije odlike Konstantinova dvorskog stila spadaju "beskrajno izražajna usta, koja cijelom izrazu podaruju prosvijetljenu uzvišenost i misterioznu uznemirenost".¹²² Navedene su riječi daleko primjerenije opisu sveca iz Varaždinskih Toplica negoli što su mu slični likovi koji se sreću na grobnim freskama panonskog i susjednih mu područja. Štoviše, bliskije se analogije topličkoj umjetnini nalaze u ljudskim likovima na freskama iz 3. st., negoli iz kasnijeg razdoblja.¹²³ Prema tome, lako je moguće da je freska, prvobitno na temelju arheološkog sklopa datirana u drugu polovicu 4. st., nastala u vrijeme Konstantinove obnove kupališta, u vrijeme kada je termalnoj bazilici ugrađena apsida.

Teško je suvislije nagađati o tome koga predstavlja opisani lik. Takvo je nastojanje osujećeno i necjelovitošću freske i činjenicom da je razmjerno obilje topličkog fresko-slikarstva ostalo neproučeno i neobjavljeno. Taj je propust dodatno umanjio mogućnosti jasnijeg sagledavanja ne samo razmjerno bogatog slikarskog nasljeđa tog nalazišta, nego i građevinskih etapa i namjena različitih prostorija njegova termalnog sklopa, uključujući i baziliku. Sačuvana cjelina ljudskog lika utoliko je dragocjenija, ali joj ipak nedostaju najvažniji elementi mogućeg prepoznavanja: podatak o tome je li prikazana čitava osoba, ili samo poprsje, te je li stajao u nekom prirodnom okruženju, sam ili s drugim osobama, ili je pak bio izdvojen geometrijskim okvirom. Crveni pojas poviše glave upućuje na linearno oslikavanje, radije nego li na prirodni okoliš. Među gomilom fresaka na podu bazilike pronađeni su i ulomci pejsažnog prizora, pripisani konstantinskom

¹¹⁷ W. DORIGO, 1966, 67, *passim*; M. GOUGH, 1973, 107, *passim*; L. REEKMANS, 1973, 287; H. MIELSCH, 1978, 174, 201.

¹¹⁸ P. B. T. BILANIUK, 1998, 381, *passim*; F. BISCONTI, 1998, 262.

¹¹⁹ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996, 30.

¹²⁰ B. MIGOTTI, 1997a, 218, bilj. 50.

¹²¹ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1996, 30.

¹²² W. DORIGO, 1966, 193 i d., 209; H. MIELSCH, 1978, 173-178.

¹²³ W. DORIGO, 1966, 94, sl. 75, *passim*; P. TESTINI, 1969, 127; B. BRENK, 1996.

razdoblju, ali nema nikakvih podataka o tome jesu li bili povezani sa svetačkim likom kojeg, uostalom, istraživači pripisuju kasnijem razdoblju.¹²⁴

Iznesena je pretpostavka da opisani lik predstavlja sv. Ivana Evanđelista, ali nisu predočeni razlozi takvome nagađanju.¹²⁵ Istina, apostolska je ikonografija u 4. st. donekle već razrađena, ali se odnosi uglavnom na sv. Petra, Pavla i Andriju. Nema, međutim, fizionomijskih značajki prema kojima bi se mogli prepoznati drugi sveci, osobito ako su predstavljeni bez svojstvenih simboličnih predmeta ili okruženja.¹²⁶ Pripíše li se freska sa svetačkim likom uistinu Konstantinovoju obnovi Jaških Toplica, svetokrug oko glave prije bi upućivao na samoga Krista, negoli na bilo kojega od apostola. U antičkoj umjetnosti svetokrugom se ponekad rese vladari i članovi njihovih obitelji, a potom i bogovi, odnosno božanska utjelovljenja.¹²⁷ U kršćanskoj je pak ikonografiji 3. st. i prve polovice 4. st. svetokrug obilježje Kristova lika, dok ga apostoli počinju dobivati oko sredine 4. stoljeća i u njegovoj drugoj polovici.¹²⁸ I produhovljen izraz lica, kao i njegova ljepota, možda bi prije upućivali na Krista negoli na jednog od apostola. S druge strane, kratka kosa i srednje duga brada uistinu su primjerenije apostolima negoli Kristu. U ranokršćanskoj se umjetnosti Krist najčešće prikazuje na dva načina: kao golobradi dječak, odnosno mladić kratke, poluduge ili duge kose, ili pak kao odrastao čovjek s dugom bradom i kosom do ramena. Relativno je kronološki prvi tip mladi, ali se sve do izmaka antike oba načina prikazivanja Krista pojavljuju usporedno, ponekad čak na jednom te istom spomeniku.¹²⁹ Međutim, nije nepoznata, premda je rijetka, pojava Krista s kratkom kosom i kraćom bradom.¹³⁰ Osim toga, iz izvora je poznato da se u prva tri stoljeća u nekim gnostičkim sektama Krist prikazivao u obličju poganskog filozofa, dakle s bradom i kraćom kosom, a takva je nerijetko i ikonografija alegoričnog Dobrog pastira.¹³¹ Prema tome, lik sa svetokrugom prikazan na stropu bazlike u Varaždinskim Toplicama mogao je prikazivati bilo kojeg sveca, ali isto tako i Krista. U drugom slučaju najbližu okvirnu rekonstrukciju vidim u osamljenom Kristovu poprsju smještenom u kasetonu na crkvenom stropu. Prikazivanje ljudskih likova u geometrijskim poljima odlika je slikarstva 3. i 4. st., a najpoznatiji takav prizor s Kristom, datiran u drugu polovicu 4. st., oslikan je na stropu Komodilinih katakombi u Rimu.¹³²

Budući da iznesena pretpostavka o dataciji freske s likom Krista ili sveca podrazumijeva raniju "kristijanizaciju" termalne bazilike no što se dosad smatralo, valja je poduprijeti i dodatnim argumentima. Jedan od njih vidim u okolnostima povezanima s drugom topličkom freskom, onom iz bazilici naknadno prigradenog

¹²⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1981, 193.

¹²⁵ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1978, 590.

¹²⁶ A. FERRUA, 1948, 1689; W. DORIGO, 1966, 105.

¹²⁷ E. JOSI, 1952; W. DORIGO, 1966, 202-204, sl. 159; H. MIELSCH, 1978, 171, 175.

¹²⁸ E. JOSI, 1952, 1885; A. FERRUA, 1958, 40-41; M. MARJANSKI-MANOJLOVIĆ, 1987, 29.

¹²⁹ R. GARRUCCI, 1876, *passim*; J. SAUER, 1924; J. KOLLWITZ, 1951; DALLA TERRA, 1996, 215.

¹³⁰ R. GARRUCCI, 1876, 55, Tav. 130, 2, 63, Tav. 140, 2; H. KAISER-MINN, 1983, 330, Abb. 148; DALLA TERRA, 1996, 158.

¹³¹ J. SAUER, 1924, 306-313; M. GOUGH, 1973, 22, Fig. 15.

¹³² W. DORIGO, 1966, 32, 226, sl. 178; H. MIELSCH, 1978, 152-160.

narteksa. Ta se slikarija i sada nalazi na svome izvornom mjestu, na unutrašnjoj stijenci južnog zida prigradene prostorije (Sl. 10.). Prizor čine dvije dijagonalno prekrizene crte, u kršćanskoj ikonografiji poznate kao Andrijin križ, izveden crvenom bojom na žučkastoj podlozi s mjestimičnim zelenim nijansama (vel. 36 x 28 cm). Sačuvan je tek jedan od niza istovjetnih motiva koji su zasigurno poput mreže prekrivali čitavu stijenu zida, predstavljajući sažet i alegoričan prizor ograde rajskog vrta, odnosno raja samoga.¹³³

Narteks je prema mišljenju istraživača prigraden tijelu bazilike u drugoj polovici 4. st., u vrijeme pretpostavljenog preuređenja u kršćansku crkvu.¹³⁴ Takva je datacija utemeljena s obzirom na kontekstualne i na liturgijske razloge. Iz arheološkoga konteksta jasno proizlazi da je riječ o višestrukoj nadogradnji na konstantinsku baziliku: na mjestu trijemske konstrukcije od četiri stupa sagrađen je prvo jedan zapadnji prostor, a nešto kasnije i drugi istočniji. Naknadno su objedinjeni zajedničkim zidom, tako da je u konačnici nastala zatvorena pravokutna prigradnja - narteks. Postupak objedinjavanja prvobitnih konstrukcija očituje se upravo na mjestu prije opisane freske, koja se protegla površinom obaju zidova spojenih pod blagim kutom.¹³⁵ U cjelokupnome kontekstu opisana neuredna prigradnja upućuje na poslijekonstantinsku obnovu bazilike, te je njena datacija u drugu polovicu 4. st. uvjerljiva. Narteks uistinu nije odlika konstantinske crkvene arhitekture, nego kasnije, te se često naknadno prigraduje već postojećim zdanjima.¹³⁶

S datacijom u 2. polovicu 4. st. u suglasju je i likovna analiza freske, ma kako neizvjesna s obzirom na fragmentiranost i slabu učuvanost koja otežava pronicanje u kakvoću izvedbe i izvorni ton boja. Jasno je ipak da je prikazan krajnji stupanj shematizacije prizora koji u ranokršćanskoj ikonografiji varira od prirodno predstavljene ograde iza koje proviruju biljke i životinje u blizini izvora vode, preko primjeraka u kojima se iza geometrijski predočenih rešetki pregrade tek naslućuju stilizirane biljke, sve do posvemašnjih apstraktnih stilizacija, kao što je ona iz Varaždinskih Toplica. Prije su spomenute objektivne poteškoće pri datiranju ranokršćanskih fresaka, pri čemu su poznati i primjeri različitih stilskih pojava u okviru jedne te iste cjeline.¹³⁷ Međutim, razlika između klasične ljepote i solidne izvedbe ljudskog lika iz bazilike i nemušte stilizacije prizora rajске ograde iz narteksa prevelika je da bi se mirne duše mogla pripisati jednom te istom pothvatu oslikavanja unutrašnjeg prostora novouređene crkve, čak i dopuštajući mogućnost da su na djelu bili majstori različitih sposobnosti. Tolika je razlika gotovo sigurno bila i kronološki uvjetovana, na što upućuju i slično izvedeni kasno datirani primjeri u Mađarskoj.¹³⁸ Crvena i zelena boja na prizoru rajске ograde

¹³³ B. MIGOTTI, 1997a, 215, bilj. 18.

¹³⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1970, 149; B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1978, 590; ISTA, 1996, 16.

¹³⁵ B. VIKIĆ-BELANČIĆ - M. GORENC, 1961, 186-188, 186-188, 215; ISTI, 1970, 130-132, 149.

¹³⁶ H. LECLERCQ, 1935; P. TESTINI, 1958, 562 i d.; R. KRAUTHEIMER, 1963; J. JELIČIĆ, 1983, 35-36.

¹³⁷ P. TESTINI, 1969, 128; H. MIELSCH, 1978, 164; M. MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, 1987, 164.

¹³⁸ E. B. THOMAS, 1982, 269.

svojevrsne su takozvanom zeleno-crvenom stilu ranokršćanskog slikarstva u 3. st., koji svoj ponovni procvat, sada u osiromašenom obliku, doživljava upravo u drugoj polovici 4. st.¹³⁹ Prema tome, datacija slikarije iz nartekse u drugu polovicu 4. st. posredno potvrđuje pretpostavku da freska sa stropa bazilike pripada ranijem razdoblju, najvjerojatnije konstantinskome.

Analiza dviju fresaka iz Varaždinskih Toplica predočena je na ovome mjestu u svjetlu predložene rekonstrukcije tijekom "kristijanizacije" tamošnje arhitekture, odnosno naselja u cjelini. Čini se po svemu da su kršćanski sadržaji popratili već i Konstantinovu obnovu naselja, da bi u drugoj polovici 4. st. tamošnja kršćanska bazilika dodavanjem nartekse doživjela graditeljsko-liturgijsku obnovu.

Kako sada predloženu kristijanizaciju topličke sredine pomiriti s dvjema njoj naizgled proturječnim činjenicama: istodobnom odvijanju kapitolijskog kulta i kršćanskih sadržaja, te daljem funkcioniranju kupališta u vrijeme kada je glavna prostorija sklopa preinačena u crkvu? O prvom je temi već bilo riječi: nema dvojbe o sukladnosti termalnih i kršćanskih sadržaja. Ostaje stoga razmotriti mogućnost istodobnog odvijanja poganskog i kršćanskog kulta u okviru jednog građevinskog sklopa kao što je bio onaj u Varaždinskim Toplicama, sastavljen od termi, foruma i kapitolija.

Nastanak kršćanske bazilike nakon 313. g. ne treba posebno obrazlagati. Posebnost se društvenog i vjerskog ozračja Jaških Toplica u pretkonstantinskom razdoblju ogleda u povezanosti termalnih i vjerskih sadržaja, naznačenoj smjerom protezanja termalnih prostorija. Kretanje termama odvijalo se u osi sjever-jug, a bilo je podređeno pristupu na forum s kapitolijskim hramom i nimfejom, svetištem u toj sredini najomiljenijih i najčešće zazivanih božanskih bića.¹⁴⁰ Međutim, u vrijeme kad je termalna bazilika bila preinačena u kršćansku crkvu, ta se građevina istodobnim preuređenjem skupine manjih termalnih prostorija na sjevernoj strani na izvjestan način zatvorila u sebe, odbacivši prethodnu tijesnu povezanost s forumom i njegovim svetištima. U takvim okolnostima nije nezamislivo istovremeno odvijanje kapitolijskoga kulta na sjevernom kraju građevinskog sklopa i kršćanskog obreda na njegovu južnome rubu. Takvo je razmišljanje još prihvatljivije u svjetlu prije izložene pretpostavke da se u Konstantinovu razdoblju u glavnoj zgradi kapitolijskoga hrama nije (više?) častio Jupiter, već najviše božansko biće - *summus deus*. Usporedno postojanje poganskog i kršćanskog svetišta u posvemašnjem je skladu s Konstantinovim podvojenim odnosom prema pitanjima vjere. Treba naglasiti i to da je opisano religijsko okruženje osobito prikladno za kozmopolitsku sredinu kakva je toplička nesumnjivo bila.¹⁴¹ Prisjetimo se jednog od mnogobrojnih primjera takve trpeljivosti, onog s rimskog Vatikana gdje je tijekom cijelog 4. st. u neposrednoj blizini crkve sv. Petra postojalo i Kibelino svetište.¹⁴²

¹³⁹ W. DORIGO, 1966, 227; S. PELEKANIDIS, 1969, 228.

¹⁴⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992, 69-71.

¹⁴¹ P. SALWAY, 1983, 514.

¹⁴² P. LIVERANI, 1996, 64-65.

Zaključak*

Na ovome mjestu predočena rekonstrukcija kasnoantičkog religijskog ozračja u Varaždinskim Toplicama ponešto se razlikuje od one koju su ponudili zaslužni istraživači tog nalazišta, prije svega Branka Vikić-Belančić. Treba, međutim, napomenuti da je ta tema ostala pomalo na rubu njihova zanimanja.

Ima naznaka da se prodor kršćanstva u *Aquae Iasae* razlikovao od uobičajenih shema ne samo u Panoniji, nego širom Carstva, gdje su put kršćanstvu pripremili orijentalci, a osobito Židovi. Prvi su se svojim misterijskim i soteriološkim sinkretističkim kultovima umnogome približili kršćanskoj eshatologiji, a drugi su s obzirom na sklonosti prema judeokršćanstvu u pravilu činili jezgre kršćanskih zajednica u mnogim krajevima.¹⁴³ Svako je razmišljanje o prozopografiji Jaških Toplica manjkavo, jer nedostaje najbrojnija i najrječitija vrsta podataka, oni s nadgrobnih spomenika. Iz raspoložive građe, zavjetnih i posvetnih spomenika, proizlazi ipak da u tom naselju Židovi nisu ostavili nikakva traga, a orijentalci su bili rijetki.¹⁴⁴ Ni štovanje Sola u 3. se stoljeću više ne može smatrati orijentalnom pojavom, usprkos njegove vjerojatne povezanosti ili poistovjećenosti s grčkim Apolonom na topličkom natpisu. Sol, kojeg je u 3. st. car Aurelijan nametnuo i zagovarao kao vrhovno državno božanstvo, po svojim je osobinama bio sverimski, lišen orijentalnih teoloških i obrednih natruha.¹⁴⁵ Može se stoga naslutiti da je u kozmopolitskoj sredini Jaških Toplica pretkonstantinsko štovanje Sola i Konstantinovo okretanje jednome bogu pripravilo put razmjerno ranom i mirnom prodoru kršćanstva. Isto se tako čini da su, za razliku od preostalog dijela južne Panonije, gdje se nova vjera nerijetko učvršćivala mučeničkim sudbinama, *Aquae Iasae* do konca svog postojanja zadržale miroljubivo vjersko ozračje. O tome govori izostanak drastičnog razaranja kapitolijskog hrama i "preživljavanje" Minervina kipa.

LITERATURA:

- ALFÖLDY, G., 1964. - Géza Alföldy, *Municipium Iasorum*, *AE*, 91/2, 218-221.
 ALFÖLDY, G., 1965. - Géza Alföldy, *Epigraphica, Situla*, 8, 93-112.
 AQUAE IASAE, 1987. - *Aquae Iasae - Varaždinske Toplice: vizualizacija rimske arhitekture* (ur. Dorica Nemeth-Ehrlich), Zagreb.
 ARCHAEOLOGY, 1980. - Alfonz Lengyel - George T. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest.
 BADURINA, A., 1979. - Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb.
 BARTON, P. F., 1975. - Peter F. Barton, *Die Frühzeit des Christentums in Österreich und Südmitteleuropa bis 788*, Wien - Köln - Graz.

* Napomena:

Na podacima i mišljenjima srdačno zahvaljujem dr. Branki Vikić-Belančić i dr. Vlasti Begović Dvoržak.

¹⁴³ E. B. THOMAS, 1980, 185-206; E. CAVALCANTI, 1996; J. ZIAS, 1996, 44.

¹⁴⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1992.

¹⁴⁵ G. H. HALSBERGHE, 1972.

- HOFFILLER, V. - SARIA, B., 1938. - Viktor Hoffiller - Balduin Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I. Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb.
- HALSBERGHE, G. H., 1972. - Gaston H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden.
- HAJDUK, S. - LUETIĆ, A., 1981. - Stjepan Hajduk - Ante Luetić, *Povijest naselja i razvoj balneološko-medicinske djelatnosti u Varaždinskim Toplicama*, Varaždinske Toplice.
- HOTI, M., 1992. - Marina Hoti, Sisak u antičkim izvorima, *OA*, 16, Zagreb, 133-163.
- HUSKINSON, J., 1974. - Janet Huskinson, Some Pagan Mythological Figures and Their Significance in Early Christian Art, *PBSR*, 42, 68-97.
- JARAK, M., 1994. - Mirja Jarak, Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske, u: *Rano kršćanstvo*, Zagreb, 17-37.
- JELIČIĆ, J., 1983. - Jasna Jeličić, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, *PPUD*, 23, 5-39.
- JOHNSON, P., 1982. - Paul Johnson, *A History of Christianity*, Harmondsworth.
- JOSI, E., 1952. - Enrico Josi, s. v. Nimbo, *EC*, 8, 1884-1887.
- KAISER-MINN, H., 1983. - Helga Kaiser-Minn, Die Entwicklung der frühchristlichen Sarkophagplastik bis zum Ende des 4. Jahrhunderts, u: *Spätantike und frühes Christentum* (katalog izložbe), Frankfurt am Mein, 318-338.
- KLEMENC, J. - SARIA, B., 1936. - Josip Klemenc - Balduin Saria, *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*, Beograd - Zagreb.
- KOLLWITZ, J., 1951. - Johannes Kollwitz, s. v. Gesù Cristo nella iconografia nel periodo paleocristiano, *EC*, 6, 273-282.
- KORNEMANN, E., 1900. - Ernst Kornemann, s. v. Collegium, *RE*, 7, 380-480.
- KOŠČEVIĆ, R., 1991. - Remza Košćević, *Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva*, Zagreb.
- KRAUTHEIMER, R., 1963. - Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth.
- LASSUS, J., 1947. - Jean Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris.
- LECLERCQ, H., 1924. - Henri Leclercq, s. v. Abside, *DAcL*, 1/1, 183-197.
- LECLERCQ, H., 1935. - Henri Leclercq, s. v. Narthex, *DAcL*, 22/1, 888-889.
- LIVERANI, P., 1996. - Paolo Liverani, Il contesto religioso multiculturale, u: *Dalla terra*, Milano, 63-70.
- MAYER, A., 1935. - Antun Mayer, Iasi, *VHAD*, Nova ser., 16, 69-82.
- MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, M., 1987. - Mirjana Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad.
- MENIS, G. C., 1973. - Gian Carlo Menis, Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e de Milano nell'antichità, *AAAd*, 4, 271-294.
- MENIS, G. C., 1976. - Gian Carlo Menis, La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi orientali, *AAAd*, 9, 375-420.
- MIELSCH, H., 1978. - Harald Mielsch, Zur stadtrömischen Malerei des 4. Jahrhunderts n. Chr., *RM*, 85, 151-207.

- MIGOTTI, B., 1994. - Branka Migotti, Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: *Rano kršćanstvo*, Zagreb, 41-67.
- MIGOTTI, B., 1995. - Branka Migotti, "Sol iustitiae Christus est". Odrzi solarne kristologije na ranokršćanskoj građi iz sjeverne Hrvatske, *Diadora*, 16-17, 263-292.
- MIGOTTI, B., 1997. - Branka Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*, BAR Int. Ser., 684, Oxford.
- MIGOTTI, B., 1997a. - Branka Migotti, An Early Christian Fresco from Šrbinci near Đakovo, *HAM*, 3, 213-223.
- MÓCSY, A., 1962. - András Mócsy, s. v. Pannonia, *RE*, Suppl. 9, 516-776.
- NIELSEN, I., 1995. - Inge Nielsen, Johannes Boersma: Mutatio Valentia: The Late Roman Baths at Valesio, Salento 1995 (prikaz knjige), *AJA*, 101/3, Boston, 615-616.
- NUTTON, V., 1984. - Vivian Nutton, From Galen to Alexander, Aspects of Medicine and medical Practice in late Antiquity, *DOP*, 38, 1-19.
- PAVAN, M., 1955. - Massimiliano Pavan, *La provincia romana della Pannonia Superior*, Roma.
- PELEKANIDIS, S., 1969. - Stilianos Pelekanidis, Die Malerei der konstantinischen Zeit, *ACIAC*, 7, Città del Vaticano - Berlin, 215-235.
- PÓCZY, K., 1980. - Klára K. Póczy, Pannonian cities, u: *Archaeology*, Budapest, 239-274.
- PÓCZY, K., 1998. - Klára K. Póczy, Healing Deities, u: *Religions and cults*, Budapest, 33-36.
- POHLSANDER, H. A., 1996. - Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, London - New York.
- PRELOG, M., (bez godine izdavanja). - Međurazdoblje (305 - 1105. g.) i bizantski faktor u umjetnosti istočne obale Jadrana, u: Milan Prelog, *Djela*, 2 (ur. Radovan Ivančević), Zagreb, 83-106.
- RANO KRŠĆANSTVO, 1994. - *Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* (ur. Željko Demo), Zagreb, 17-39.
- REEKMANS, L., 1973. - Louis Reekmans, La chronologie de la peinture paléochrétienne. Notes et réflexions, *RAC*, 49/1-4, 271-291.
- REEKMANS, L., 1984. - Louis Reekmans, Zur Problematik der römischen Katakombenforschung, *Boreas*, 7, 242-260.
- RELIGIONS AND CULTS, 1998. - *Religions and Cults in Pannonia*, Székesfehérvár.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1975. - Duje Rendić-Miočević, Jedan novi legionarski spomenik iz Varaždinskih Toplica, *VAMZ*, 3. ser., 9, 37-47.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1992. - Duje Rendić-Miočević, O akvejasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kulturnih dedikacija, *VAMZ*, 3. ser., 24-25, 67-76.
- ROSTOVITZEFF, M., 1926. - Michail Rostovtzeff, *The social and economic History of the Roman Empire*, 1, Oxford.
- SALIN, É., 1959. - Édouard Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*, Quatrième partie: Les croyances, Paris.

Branka Migotti: FROM THE CULT OF SOL TO CHRISTIANITY IN VARAŽDINSKE TOPLICE (AQUAE IASAE)

S u m m a r y

Aquae lasae is situated on the place of modern Varaždinske Toplice. It was, together with the *Aquae* (Baden near Wien), the largest ancient healing baths of Upper Pannonia (*Pannonia Superior*). Due to the baths there developed an important healing, traffic, mercantile and cult centre of the 1st-4th centuries, consisting of thermae with basilica, of forum with nymphaeum and the Capitoline temple, and of dwelling and craftsmanship-mercantile complexes.

Numerous reports on excavations and treatises on different aspects of life in *Aquae lasae* left somewhat aside the early-Christian stratum of the settlement. Such an omission is peculiar considering the fact that its prominent architectural remains place *Aquae lasae* amongst the important early-Christian centres of Croatian part of Pannonia in which the early-Christian stratum is generally hardly investigated and its architecture is almost completely missing. That is why this paper is dedicated to the topics of prerequisites for the spread of Christianity, as well as to the topics of the penetration of Christian contents and their development in *Aquae lasae*, while simultaneously proposing a view on some of these topics different from the presently established ones.

The common opinion is that the earliest traces of the early-Christianity date to the second half of the 4th century, when the thermal basilica was restructured on its southern end by addition of nartex decorated with paintings. It is believed that the central area of basilica was in the same time decorated with the Christian frescos, of which an image of a head of a saint has been preserved. But this paper tempts to prove, according to general historic as well as material and spiritual designations, that in *Aquae lasae* the Christianity had already spread in the period of Constantine the Great. That probably caused the restructuration of the thermal basilica for the Christian cult use already in the beginnings of the 4th century, while the nartex was added in the second half of the 4th century. If this hypothesis were correct, then the early-Christian church of Varaždinske Toplice would be the earliest example of the basilical edifice with internal apse on the Croatian lands.